

Egyházak a rendszerváltó Kelet-Közép-Európában

Egy nemzetközi vizsgálat tapasztalatai, különös tekintettel Magyarországra, Szlovákiára és Ukrajnára

Máté-Tóth András – Sarnyai Csaba Máté

Az *Aufbruch* nemzetközi kutatás 1996–2000 között tíz kelet-közép-európai volt szocialista ország vallási és egyházi változásait kutatta.

A projekt alapötlete Paul M. Zulehner bécsi pasztorálteológus professzoré. A központi kutatóhely a Szegedi Tudományegyetem Vallástudományi Tanszéke volt, a projekt fő koordinátora a tanszékvezető, Máté-Tóth András,¹ a kutatásban kiemelkedő szerepet játszott Tomka Miklós professzor is. A tiszteletbeli védnökséget Franz König bíboros és Miloslav Vlk prágai érsek vállalta.

Az előkészítés azzal az alapgondolattal indult, hogy a volt kommunista országok egyházi fejlődésének jellemzőit az ún. békepapi csoportok és életutak elemzésével tárják fel. Ehhez történéseket, társadalomtudósokat, pasztorálteológusokat és egyházi hivatalok tisztségviselőit hívták össze, hogy együtt dolgozzák ki a kutatás tervét. Hamar láthatóvá vált, hogy az alaptéma differenciált, ezért más témák kutatását és elemzését is igényli. Tévedés volna azonban az említett régiót homogén egységként szemlélni, hiszen a kommunista diktatúra eltérő gazdasági fejlettségi szintű, társadalmi struktúrájú, más és más kulturális hagyományokkal rendelkező országokban került uralomra. A kép nem vált egységessé a „létező szocializmus” évtizedei alatt sem, így az 1989-et követő időszakot is jelentős fejlettségbeli szintkülönbségek és eltérő alkalmazkodási stratégiák jellemzik. Éppen ezért lett fontossá a vallásosság differenciált vizsgálata a térség országaiban.²

A kutatási folyamat egyik jelentős értéke az a nemzetközi kutatói és partneri hálózat, amely a különféle diszciplínák képviselői között létrejött: több mint száz munkatárs dolgozott a témákon, és több mint ötezer oldalnyi beszámoló született. A munkacsoportoktól megkövetelt kötelező módszer volt minden kutatási területen az álláspontok sokféleségének, a szembenállásoknak a bemutatása. Az események feltárásakor pedig a konfliktusok ábrázolása is elvárás volt.

A kutatás első lépéseként 1997/98 folyamán lezajlott egy országokénti kérdőíves, illetve interjú jellegű adatgyűjtés. A beérkezett anyagokat az adott országok kutatócsoportjai dolgozták fel. E munka eredménye egy témánkénti körülbelül 30 oldalas tanulmány. Az említett tanulmányokat egyfelől országoként rendezték kötetekbe, (a szlovák anyag bár elkészült, de nincs még sajtó alá rendezve) másfelől pedig az említett témák szerint, témánként két-két eltérő országból való szerző, az országokat átívelő, összehasonlító nagy tanulmányokat is készített. Ezeket jelentette meg a Schwaben Verlag eddig tíz kötetben. A kuta-

1 A Szegedi Tudományegyetem Vallástudomány Tanszékének honlapján olvasható egy angol nyelvű összefoglaló az *Aufbruch* kutatásról, amely Paul M. Zulehner és Máté-Tóth András munkája.

2 TOMKA Miklós: Vallási változások Európában (és ezen belül Magyarországon). In: Vallás és multikulturalizmus. Debrecen, KLTE Szociológiai Tanszék, 1998, 27.

táshoz kapcsolódóan kiegészítő kötetek is megjelentek, ilyen például Máté-Tóth Andrásnak a közép-kelet-európai teológia aktuális helyzetét tárgyaló könyve.³

A munka több szinten folyt. Mindenekelőtt 10 korábbi szocialista országban lezajlott egy közvélemény-kutatás. A kérdések az adott országban az adatközlőknek a nyolc keresztény alaptanításhoz való viszonyát érintették. Ezek közül kiemelendő az *Isten, Pokol, Menny, Halál, Feltámadás*, és nem utolsósorban az *egyházba mint intézménybe vetett bizalom*. A cél az úgynevezett komplex vallásossági mutató meghatározása volt. E mutató definiálásával és alkalmazásával az volt az elsődleges szándékunk, hogy a vallásosság mérésére szolgáló korábbi indikátoroknál – ilyen volt például a szentségekhez járulás gyakorisága – árnyaltabb, összetettebb mércét használjunk.

Kutatásaink révén azt állapíthattuk meg, hogy a tárgyalt országok kultúrájuk vallási dimenziója szerint 3 csoportra oszthatók. Vannak ún. *egyháziasan, azaz hagyományos kritériumok mentén vallásos kultúrák*, ahol a kultúrát a vallás erősen befolyásolja, történelmileg és a vizsgálat idején is. Ezek Lengyelország, Románia és Szlovákia, bár ez utóbbi épp a határmezsgyéjén van az előbbi és a következő úgynevezett *kultúrvallási csoportnak*. A kultúrvallási csoportba sorolt országokban azoknak az aránya, akik magukat inkább vallásosnak vagy nagyon erősen vallásosnak, illetve azok aránya, akik magukat alig vagy egyáltalán nem vallásosnak tekintik kiegyensúlyozottabb, mint a hagyományos egyházas vallásos kultúrájú országokban, ezért a vallási kérdések megosztják a társadalmat. Ezek közé az országok közé tartozik Magyarország, Szlovénia és Ukrajna. A polarizáltságot például Magyarországon akkor tapasztalhatjuk, hogy ha bármilyen egyház és államközi, vagy a vallásszabadságot érintő politikai téma társadalmi vitájára kerül sor. Ilyenkor a társadalom gyakran két olyan táborra szakad, amely nagyjából ugyanannyi képviselőt tud pro és kontra felmutatni. Végül beszélhetünk az *ateizáló kultúrákról* is, ahol a „legnagyobb felekezet” a nem hívőké. Ezek közé tartozik a volt Kelet-Németország vagy Csehország. Itt nincs a társadalom a vallást érintő politikai kérdések mentén mélyen kettészakítva. Ugyanez igaz az első kategória országaira is, de épp a társadalom és a kultúra erős vallási átitottsága miatt.

Ezek az országcsoportok az 1997–98-as adatfelvétel idején nagyjából megfeleltek a modernizációs, vagy kultúr-régiós tagolódásnak. A modernizáció ismérve a vallásosságban, a hagyományos vagy egyházas vallásosság fokozatos térvészése.

A fenti vizsgálatot kívánjuk egy évtized után most megismételni, kiterjesztve még újabb, főként ortodox vallási hagyományú országokra, ilyen például Bulgária vagy Moldova. A most induló *Aufbruch 2.* program egyik főkérdése az, hogy több mint tizenöt évvel a változások után az egyházas vallásosság csökkenése jellemzi-e az adott országot, illetve régiót vagy sem. Szlovákia és Ukrajna a modell országai lehetnek annak, hogy a modernizációs hatások révén egy homogenizálódási folyamat indul-e el a vallási szemlélet tekintetében, vagy épp ellenkezőleg, a modernizáció illetően hatásait elutasító erősödő eltávolodást fejez ki az egyházas szemlélet fennmaradása, esetleges erősödése.

A következő szint a katolikus egyház szemszögéből fontosnak tekinthető, úgynevezett centrál témákat tárgyalta. Ezeket kellett minden országnak a maga sajtóságaira konkretizálni, feldolgozásukhoz hipotéziseket felállítani. Az országok munkacsoportjainak vezetői – ez Szlovákia esetében Marian Prahar lelkesztő, a Theologiczké Forum alapítója volt – kidolgoztak egy egységes nemzetközi kutatási kritériumrendszert. A munka során ez az országok konkrét kutatási munkájának alapját képezte, hangsúlyozták azonban, hogy az

3 Andras MATE-TOTH: Zur Theologie in Ost(Mittel)Europa. Ostfildern, Schwabenverlag, 2002.

egy-egy országok egyházainak vannak sajátos problémái is. Az említett témakörök közös vonása a múlt feldolgozása és a következő szinten erre épülő a jelenkor gyakorlati teológiája, illetve az egyháziak jelenbeli helyzetértelmezése. Az egyik témakör például az egyházkormányzati hivatalok működésére, a vezetői tisztségek betöltésének gyakorlatára összpontosít a kilencvenes éveket megelőző szocialista társadalmakban. Lényeges mozzanat a II. Vatikáni Zsinat fogadtatásának speciális menete is a kelet- és közép-európai országok egykoron politikailag akadályozott helyzetében. Megkísérelte feltárni, hogy milyen a laikusok egyházi szerepe és társadalmi feladatokra vonatkozó identitástudata, egyházi öntudata, a klerikusok és laikusok viszonyának milyen típusai jelentkeztek/jelentkeznek a megelőző és a jelenlegi politikai korszakban. A program jelentős kutatási területe volt a konformizmus és az ellenállás kérdése. A társadalmi és politikai változások ugyanis mindig érintik az egyházi és politikai döntések értelmezését. A diktatúrák „új embert” próbáltak teremteni, befolyásukkal igyekeztek az ember legintimebb életteréig behatolni. Az egyes országok egyházainak, illetve egyházi embereinek válasza az ellenállás és együttműködés közé esett.

Összegezve azt lehet mondani, hogy a felvetett centrális témák kapcsán kibontakozó kép sajtószerűségeinek fő magyarázóelve az illető ország történelmi és kulturális gyökereire vezethető vissza.

Pasztorális szempontból az Aufbruch kutatás árnyalt képet adott az egyes régiók fejlődéséről a kommunista időszaktól egészen a rendszerváltó korszak átalakulási folyamatáig. Jelentős értéke az is, hogy az egyes országok sajátos tapasztalatainak megismerése révén arra motiválhatja a pasztoráció jelenlegi felelőseit és az egyházi gyakorlat fejlődése iránt érdeklődőket is, hogy átgondolva gyakorlati teológiai és politikai beállítottságukat, párbeszédre lépjenek egymással.

A politikai átalakuláson átesett reformországokban tapasztalt általános jelenség, hogy a változások bekövetkeztek hiányoztak a gyorsan változó viszonyokhoz alkalmazkodni képes, kellően képzett szakemberek. A kezdeti lelkesedés után hamarosan a kijózanodás következett. A magyar és szlovák papság például ma is az iskolai hitoktatást részesíti előnyben, a felnőttképzést is elsősorban laikusok kezdeményezik.

A munka hosszú ideje alatt a kutatók visszatérő dilemmája volt, s minél több idő telt el az 1989–90-es politikai fordulat óta, annál jobban erősödött a kérdés: vajon a kelet-közép-európai országok egyházai nem akarták-e túl gyorsan újraéleszteni a régi struktúrákat, ahelyett, hogy saját útjukat keresték volna a radikálisan új viszonyok között? Ezeknek az egyházaknak fellelhető-e a saját profiljuk, mely kifelé és befelé is hat? Az évtizedes elzártság után fontos az, hogy ne csak Nyugat felé, hanem egymás között és saját országukban is megfogalmazzák és közvetítsék ezt.

A munka fontos eredménye, hogy az egyes országok sajátos tapasztalatainak megismerését és összehasonlító elemzését teszi lehetővé. Az említett összehasonlítás lényegi következtetése, hogy a katolikus egyház adott országbeli újjáépülésének kereteit és jelenbeli pasztorációs logikáját alapvetően befolyásolta a megelőző politikai korszakbeli működése.

A magyarországi plébániai pasztorációs viszonyokat például, a kutatás részeként, Kamarás István elemezte.⁴ A hazai lelkipásztorkodás alapját alkotó plébániai hitéletet, részben történelmi okokból, még a II. Vatikáni Zsinat szelleme nem igazán hatja át. Úgy tűnik,

4 KAMARÁS István: Egyházközségeink 1997/98-ban. *Vigilia*, 1999/6. <http://www.vigilia.hu/1999/6/9906kam.html>

hogy a hitélet mélyáramlatai ma inkább, elkerülvén a plébániákat, a lelkiségi mozgalmak felé tolódtak. A plébániák nem egyszer, ugyancsak kötődve korábbi történelmi-politikai beidegződésekhez, bezárkóznak egy felületesebb vallási horizontba, ahol a dinamikus változó világ és az egyház nincs folyamatos dialógusban. A lelkipásztorokodás megújításának stratégiáját plébánosok és hívek hasonlóan, a zsinathoz kapcsolódva, képzelik el. A fő mozzanatok: a közösség, a világiak fokozottabb bevonása, a hitélet elmélyítése, a társadalom felé nyitás, a lelkiségi mozgalmak bevonása az egyházközségi lelkipásztorokodásba, a hívekkel való személyesebb, életközelibb kapcsolat kialakítása, kultúrateremtés és kultúrákövetítés.

Kamarás is ott látja a pásztorációs munkát már a jelenben is eredményesebbnek, ahol még él a hagyományos vallásosság, karizmatikus személyiség áll a gyülekezet élén, van lelkiségi mozgalmi és papi közösségi háttér, ahol kisközösségekre és közösséggé alakuló munkacsoportokra támaszkodhat a hitélet. Lényeges mozzanat az élő közösség és a racionális szervezet szerencsés kombinálódása és az együttes élményből fakadó, alulról építkező közösségiség is.

A kutatás ezen szegmense kapcsán mind Szlovákiát, mind Ukrainát tekintve mindegyiknél azt kellett figyelembe venni, hogy a vizsgált korszakban mindkét ország része volt egy nagyobb állami egységnek, ami jelentősen befolyásolta az egyházaik magatartását és működését. Szlovákiát nézve ismert, hogy ott az előző rendszer idejében működtek a „bajszos püspökök”. Az egyházi hierarchia többsége, még felső szinten is, ellenzékbe vonult, így azt a diktatúra kevésbé tudta megosztani. Arányaiban az egész korszakot tekintve több egyházi személy volt börtönben, mint nálunk. Talán fogalmazhatunk úgy, hogy nincs olyanfajta megbékélés a hierarchia nagyobbik hányada részéről a rendszerrel, mint amit a kádári konszolidáció előre haladtával hazánkban tapasztalhattunk. Az ellenállás egyik emblematikus figurája Korecz nyitrai püspök volt.

Az ukrainai görög katolikus egyház felé fordulva a legfontosabb tény, hogy a vizsgált korszakban be volt tiltva, azaz a szocialista/kommunista szovjet állam létében fenyegette. Az a „túlélési ajánlat” pedig, miszerint olvadjon be az ortodox egyházba és így fennmaradjon, identitását kérdőjelezte meg. Az adott helyzetben a görög katolikus papság egy része emigrált és külföldön hozott létre egy saját hierarchiát, míg otthon csak apró, föld alá kényszerített szigetekben maradt meg az egyház. Kelet- és Nyugat-Ukrajna éles elkülönülése már ekkor nemcsak kulturálisan és politikailag, hanem felekezetiileg is megalapozódik, bár ma jogilag a görögkatolikuság szabadon működhet, de igen erős az érintett nyugati országrészben az ortodoxia befolyási igénye.

Szlovákia és Ukrajna esetén azután a nemzetállami függetlenség elnyerése után, a nemzeti identitás a legfőbb igazodási pont, erősebb, mint a vallási jellegűek. Ennek kapcsán utalnunk kell Tomka Miklós e kutatással összefüggésben született néhány fontos megállapítására is a nemzeti tudat és a vallásosság viszonyáról.⁵ Azt mondja, hogy a saját néptagjaival való összetartozás tudatát nem befolyásolja a világnézet, sőt még a kulturális vonatkozású kötődésbeli eltérés sem látszik jelentősnek ezen az alapon. A szignifikáns különbséget Tomka a nemzeti büszkeség megélése kapcsán véli felfedezni vallásos és nem vallásos világnézetűek között. Azt jelezve, hogy az említett büszkeség az előbbi csoportnál erősebb. Másfelől azt is megjegyzi, hogy a vallás és a nemzeti tudat kapcsolatában vannak

5 TOMKA Miklós: A vallás szerepe az interkulturális kommunikációban. Vallásföldrajz és a vallási kultúrák regionalitása (http://www.phil-inst.hu/uniworld/kkk/rel/geogr/tomka_7_2.htm)

veszélyes elemek is. A vallási dogmatizmus gyakran járhat együtt idegengyűlölettel, ki-rekesztéssel. Kelet-Közép-Európában pedig, a kutatás által vizsgált országok némelyikében – így például Ukrajnában is – megjelenik a szándék a vallás nemzeti-politikai instrumen-talizálására.

*

Összegezve a tíz kelet-közép-európai volt szocialista ország vallási és egyházi változá-sait vizsgáló Aufbruch kutatást néhány fontos mozzanatot emelünk ki. A kutatási folyamat egyik jelentős értéke az a nemzetközi kutatói és partneri hálózat, amely a különféle disz-ciplínák képviselői között létrejött.

A kutatás során megtörtént közvélemény-kutatás célja a komplex vallásossági muta-tó meghatározása volt. A tárgyalt országok kultúrájuk vallási dimenziója szerinti három csoport közül Szlovákia ún. egyházasan, azaz hagyományos kritériumok mentén vallásos kultúrák és a kultúrvallási csoport határán helyezkedett el. Ez utóbbi halmazba tartozott Magyarország és Ukrajna is. Itt a magukat nagyon, illetve egyáltalán nem vallásosnak tartók aránya kiegyensúlyozottabb. Érdekes kiegészítés, hogy a korábban Szlovákiával ál-lamközösséget alkotó Csehország a harmadik, ún. ateizáló csoportba került. A lassan egy évtizeddel ezelőtti adatfelvétel idején ez a tagolódás lényegében egybeesett modernizációs kultúr-régiókkal. Vallási szempontból párhuzamba állítható a modernizáció és a hagyomá-nyos egyházas vallásosság csökkenése. Ezt a tendenciát kívánja tovább vizsgálni az induló Aufbruch 2. kutatás. Ebben Szlovákia és Ukrajna épp a modellje lehet annak, hogy a to-vábbi modernizációs hatások a vallási dimenzióban homogenizálódást eredményeznek-e, vagy a modernizáció tendenciáinak elutasítása épp az egyházas szemlélet fennmaradása, esetleges erősödését hozzák magukkal.